

Etkinlikler - Voyvoda Caddesi Toplantıları 2009-2010

“Kisleçukuru Manastırı: Antalya’da Bilinmeyen Bir Bizans Manastırı”

Dr. Ayça Tiryaki

Sizlere Antalya’da yer alan bir ortaçağ manastırından bahsedeceğim. Buna geçmeden önce, manastırı daha iyi anlayabilmemiz ve Kisleçukuru’nu tanımlamada kolaylık sağlaması için, genel bir Bizans manastır şeması çizmeye çalışacağım ve bu şema üzerinden bazı manastır yapılarının mimari özelliklerine kısaca değineceğim.

Bizans manastırına ait basit bir şemada, çevre duvarıyla sınırlı bir yapılar topluluğu ve bu yapılar topluluğunun merkezinde de kilise binası yer almaktadır. Çok basitçe tanımlarsak, manastır, bir keşiş veya rahibeler grubunun içinde komünal bir yaşam sürdüğü bir yapı topluluğudur. Başta kilise olmak üzere çevre duvarı, yemekhane ve keşiş hücreleri, bu komünal, ortak yaşamın göstergeleri olup manastırın temel yapılarını oluşturur. **Diğer bir deyişle bunlardan biri olmadan bir yapı topluluğunu manastır olarak tanımlayamayız.** Bizans manastır geleneğini halen devam ettiren Aynaroz manastırlarında da çevre duvarıyla sınırlı bir yapılar topluluğu ve ortasında “manastırın uyumayan gözü” olarak tanımlanan manastır kilisesi yer almaktadır. Yapılar çevre duvarına bitişiktir ya da yapıların kendisi, çevre duvarını teşkil eder.

Çevre duvarı bir manastırın olmazsa olmaz parçasıdır ve başlıca işlevi, manastırın korunması, oradaki yaşam güvenliğinin sağlanmasıdır. Aynı zamanda, sınırları ve kuralları bulunan bir yaşamın da göstergesidir. Manastır yerleşimini sınırladığı gibi, içindeki yaşamı da sınırlayıp manastır yaşamını kurallarla kontrol eden düzenin oluşumunu kolaylaştırır. Duvarın sembolik anlamı da vardır. Kutsal alanı dış dünyadan fiziksel olarak ayırdığı için kutsal olarak kabul edilir, azizin evini, kutsal suru simgeler.

Yemekhane binasının manastır şeması içerisindeki konumu, yemekhanenin kiliseden sonra en önemli yapı olduğunu göstermektedir. Keşişlerin yemek yedikleri bir yer olduğundan sivil bir yapı olarak gözükebilir; fakat manastır litürjisi kilisede başlayıp yemekhanede sonlandığı için, kiliseden sonraki en önemli yapı yemekhanedir. Bu nedenle kiliseye yakın ve genelde batısında konumlanır.

Manastır rituelinin nasıl gerçekleştiğini 11. yüzyıla ait Evergetis ve 12. yüzyıla ait Pantokrator **Manastır Typikonları** 'ndan (manastırın kuruluş belgesi) öğreniyoruz. Nartekste yapılan duadan sonra keşişlerin bir araya gelip burada bir süre oturarak yemekhane semantronunun çalınmasını beklerler ve semantron çalındığı zaman, ayini yönetmiş olan rahiple birlikte ilahiler eşliğinde yemekhaneye doğru ilerlerler. Keşişler yemekhaneye girdikten sonra ilahi söylemeyi bırakıp, küçük bir duadan sonra başkeşişin belirlediği kendi yerlerine oturur ve görevli keşişin vaaz kürsüsünde İncil'den pasajlar okuması eşliğinde, sessizlik içerisinde yemeklerini yerler. Buradaki vaaz kürsüsü, yemekhane içerisinde vazgeçilmez bir unsurdur.

Semantron, ayin çağrısı için kullanılan tahta plaka ve tahta tokmaktır. Aynaroz geleneğine göre, Nuh Peygamberin tufan öncesinde canlıları, tahta plaka ve tahta tokmakla çağırdığına inanılıyor; bu gelenekten ötürü halen semantron kullanılmaktadır..

Yemekhaneler genellikle dikdörtgen planlı ve uzunlamasına yapılardır; kısa kenarların birine muhakkak apsis eklenir. Özellikle Orta Bizans döneminden sonra apsis vazgeçilmez bir mimaridir. Yemekhane yapısının yanında muhakkak bir mutfak yapısı yer alır. Yemekhane-mutfak ilişkisi, mutfağın mimari özellikleri, bize Kisleçukuru'ndaki yemekhane binasını tanımlamada yardımcı olmuştur. Mutfak, genelde kare planlı ve küçük ölçekli bir yapıdır. Mekanın üzerinde kubbesel, piramidal tonoz veya kubbe bulunur. Bu örtünün tam ortasında dumanın dışarı çıkması için uzun veya bazılarında kısa baca bulunmaktadır. Mekanın tam ortasında yakılan ateşin dumanı bu bacadan veya kubbenin etrafında açılmış olan açıklıklardan dışarı çıkar.

Keşiş hücreleri genelde beşik tonozlu, birbirini yineleyen, aynı planda, tek kişilik küçük mekânlardır. Erken devirde, özellikle Iustinianus kanunlarında, keşişlerin kalması için ortak bir mekân uygulaması belirtilmiş olsa bile, orta dönem Bizans manastırlarında tercih edilen, birer keşişin kaldığı hücrelerdir. Studios Manastırı'nın *typikon*'unda da keşişlerin her birinin tek kişilik odacıklarda kaldığı belirtilmiş ve bundan sonra bu gelenek uygulanmıştır.

Manastır genel mimarisine bakacak olursak, mezar şapelleri manastır surunun içinde değil, manastır surunun dışında yer alır, fakat ona yakın konumlanır. Büyük manastırlar da genellikle iki katlı olarak inşa edilmiştir. Üst kat, cenaze ve anma ritüelleri için kullanılır; alt katta ise başkeşişlere ait gömü yerleri ve keşişlerin kemiklerinin de konulduğu, kripta diye adlandırdığımız kısım yer almaktadır.

Erken devirden itibaren birçok Ortodoks manastırında uygulanmış gömü geleneğine göre, ölen keşiş geçici bir mezara yerleştirilir. Belirli bir süre sonra beden çürüdüğü için kemikler ayrılır ve daha sonra kripta bölümündeki kemik yığınları arasına yerleştirilir. Bu gelenek büyük olasılıkla gömü yerleri için yeterli alanın olmamasından kaynaklanmaktadır. Olayın sembolik boyutu ise keşiş adayı nasıl manastıra girdikten sonra diğerleri arasında eşitse, ölümden sonra da bu eşitliğin devam ediyor olmasıdır.

Kisleçukuru manastır yerleşimi, Antalya bölgesinin batısındaki dağlık kesimde, şehir merkezine yaklaşık 35 kilometre uzaklıkta ve şehrin kuzeybatısında konumlanmıştır. Burası korunaklı ve zor ulaşılan bir yer olduğundan, bir manastır kuruluşu için çok uygundur. Bu nedenle olsa gerek, kalıntılar çok iyi durumda günümüze kadar gelebilmiştir. Manastırın Bizans dönemindeki adını bilmiyoruz. Kalıntılar Kisleçukuru mevkiinde yer aldığı için halk arasında yapı bu adla anılıyor.

Topografiye göre şekillenmiş bir çevre duvarı kalıntısı, çevre duvarına bitişik manastır yapıları, tam merkezde ise manastır kilisesi yer almaktadır. Güneyde manastırın yaşam alanı, hücreler ve tuvaletler konumlanmış. Sur duvarının dışındaki kalıntılar, manastıra su taşıyan su kemerine ait kalıntılardır. Mezar şapeli, manastır sınırlarının dışarısında ama yakınında, 50 metre uzaklıkta konumlanmıştır.

Manastır kilisesinin kuzey cephesi oldukça iyi korunmuş durumdadır. Kilisenin batısında yer alan narteks bölümüne giriş batıdan sağlanmıştır. Narteks, kilisenin ana duvarlarıyla aynı genişlikte değil, biraz daha dar yapılmıştır. Duvar izlerinden, narteksin ayrı bir mekân olarak, kilisenin batısına sonradan eklenmiş olduğu anlaşılır. Kilisenin içine girdiğimizde dikdörtgen bir naos ile karşılaşırız. Hemen doğuda dışarı taşkın bir apsis, apsisin iki yanında duvarın içine açılmış yan apsis niteliğinde nişler bulunur.

Kilisenin kuzeyinde de dikdörtgen planlı bir mekan bitişik olarak inşa edilmiştir. Mekana giriş kilisenin içinden sağlanmış olduğundan pastophorium görevi yaptığını düşünmekteyiz.

Kilisenin plan tipini belirlemek özellikle ilk yıl bizim için çok zor oldu. Daha sonra, dikkatlice bakıldığında, özellikle kuzey duvarında kemer bingilerine rastladık. Kilisenin uzun duvarlarında karşılıklı olarak üçer adet kemer bingisi kullanılmış. Kemerin duvardan çıkarak orta mekânda yer alan taşıyıcıların üzerine oturması bize naos içerisinde 6 taşıyıcının kullanılmış olduğunu gösteriyor. Buna ek olarak, kuzey ve güney duvarların doğuya yakın kısımları daha yüksek ve bu kısımlar pencereyle dışarıya açılıyor. Bunlar, haç kollarının dışarı yansımış hali olmalıdır. Böylelikle, dikdörtgen mekânın içinde bir haçın oturtulmuş olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Karşımıza, uzunlamasına kapalı haç planlı bir kilise çıkıyor. Kapalı Yunan haç plan tipinin geleneksel dört destekli şemasından farklı biçimde, burada naos batıya doğru uzatılarak 6 paye kullanılmış, dolayısıyla normalden daha uzun hale gelmiş. Bu plan tipi, kapalı Yunan haçının değişime uğramış bir versiyonudur ve benzerlerini özellikle adalarda, örneğin Rodos Adası'nda görmekteyiz. Anadolu'dan da Kemerli Kilise'yi örnek olarak verebiliriz.

Doğu cephesi, kilisenin en hareketli cephesidir ve manastır kompleksi içerisinde mimari bezemenin kullanıldığı tek duvardır; bu nedenle yapının, dolayısıyla manastırın da tarihlendirilmesinde çok önemli özelliklere sahiptir. Apsisin ortası yıkılmış ve bu yıkık kısmın her iki yanında, kademeli olarak inşa edilmiş, ikişer kemerli süs nişleri kullanılmıştır. Çok benzer bir örneği Rodos'taki Hagios Ioannes Kilisesi'nin apsis cephesinde de gözlenir. Aynı zamanda Kisleçukuru ile aynı plan tipini gösteren kilise, 11. yy sonu ile 12.yy başına tarihlenmektedir. Bundan yola çıkarak Kisleçukuru'ndaki manastır kilisesi için de buna yakın tarihlerin geçerli olduğunu düşünmekteyiz.

Manastırın yemekhane binası, kompleksin güneydoğu ucunda konumlanmıştır ve çevre duvarının da güneydoğu cephesini oluşturur. Kuzey-güney doğrultusunda, hemen hemen çatı hizasına kadar ayakta kalmış vaziyettedir. Yapının içine girildiğinde, uzunlamasına dikdörtgen planlı bir iç mekânla karşılaşılır. Zemin katına giriş, batı duvarından sağlanmıştır. Yapının kat izleri iç duvarlarda yer alan giriş yuvalarından görülebilmektedir.

Yemekhane olarak tanımladığımız yapı, Bizans manastırlarındaki genel yemekhane yerleşimine aykırı bir yerde konumlanmıştır. Yemekhanelerin – liturjiye bağlı olarak manastır ritüelinin kilisede başlayıp yemekhanede bitmesinden dolayı– kilisenin batısında ve yakın konumlandığını belirtmişim. Öyleyse bu yapının yemekhane olabileceğini neden düşündük ? Çünkü yanında mutfak olabilecek kare planlı ve kubbesel tonozlu veya kubbeli bir yapı yer alıyordu. Burada sorulması gereken başka bir soru daha var: Neden yemekhane burada, güneydoğuda konumlandı? Bu da tamamen topografik nedenlerden kaynaklanıyor. Küçük bir tepenin üzerine inşa edildiği için sınırlı bir alana sahip olması, mimari açıdan birtakım sınırlamalar getirmiş ve yeterli alan olmadığı için yemekhane kompleksin güneydoğu ucuna inşa edilmiştir. Aynı topografik problemi, aynı mekân düzenlemesini Aynaroz manastırlarında, mesela Karakalou Manastırı'nda görebiliyoruz.

Erzak deposu, manastır kompleksinin kuzeybatı ucunda, dikdörtgen planlı bir yapı olarak, manastır ana girişinin tam karşısında yer alır. Mekân büyük bir beşik tonozla örtülüdür. Tonozun her iki yanından kuzey ve güney duvarları yükselmekte, bu da mekân üzerinde bir üst katın daha olduğunu göstermektedir. Erzak deposunun duvarı çevre duvarına bitişik olarak inşa edilmiş, depoya ait sadece tek bir mazgal pencere kullanılmıştır. Yapının tek bir penceresinin olması, avlu seviyesinden alçakta bulunması ve bunlara ek olarak girişin tam

karşısında yer alması bize, bu yapının erzak deposu olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Kilisenin güneyinde inşa edilmiş, kilise ile aynı uzunlukta, doğu-batı doğrultusunda uzanan mekânlar dizisi oldukça harap durumdaysa da zor da olsa fark edilebilmektedir. Duvar kalıntılarından anlaşıldığı kadarıyla birbirine bitişik, boyutları birbirine yakın yaklaşık beş hücre yer almaktadır. Arazinin topografyasından dolayı kuzeybatıya doğru açılış yapan çevre duvarına bitişik inşa edilmiş iki birimli bir keşiş hücresi vardır. Bu keşiş hücresinin her iki yanında çevre duvarının içine açılmış manastır tuvaletleri yer almaktadır.

Manastırın yaşam alanında, hücrelerin güneyinde, güney çevre duvarına bitişik iki mekân daha yer alır. Bunlar beşik tonozlu hücrelerden farklı olarak, kubbesel veya kubbeli mekânlardan oluşmaktadır. Özellikle batıdaki mekâna bakıldığında duvar köşelerine birer paye yerleştirildiğini ve bunların üzerine sivriye yakın kemerler oturtulduğunu görürüz. Burada en az iki yapım aşaması yer almaktadır. Son aşamada da Bizans'ta pek alışık olmadığımız bu kemer tipi uygulanmıştır. Bu son yapım aşamasında yapıların Bizans dönemine ait olup olmadıkları tartışma konusudur. Bu mekânların Selçuklu döneminde kullanılmış olabileceğini düşünmekteyiz. Böyle düşünmemizin diğer bir nedeni de, kompleksin kuzeybatısında moloz yığınları arasında bulmuş olduğumuz Selçuklu duvar çinileridir. Bunlar bir sırüstü tekniği olan perdah tekniğinde yapılmış, 13. yüzyıl duvar çinilerine ait parçalardır. Bu parçaların varlığı, bu küçük yerleşimde bir Selçuklu inşasını işaret etmektedir. 13. yüzyılın ikinci yarısına gelmeden önce Toroslar bölgesinde, özellikle Alanya ve çevresinde çok miktarda Selçuklu saray ve köşklerinin inşa edildiğini biliyoruz; ama Antalya merkezinden bu kadar uzaklıkta, bu kadar yüksekte bir manastır yerleşimi Selçuklular tarafından niçin kullanılmış olabilir? Cevap olarak Anadolu Selçuklularının avcılık geleneğinden söz edebiliriz. Avcılık 13. yüzyıl Selçuklu

Anadolu'sunda saray yaşamının önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Arazide sultanın otoritesini vurgulayan noktalar olarak görülen bu köşkler genellikle avlanma merkezlerinde, bir su kaynağının yanında yapılmıştır. Çoğu sur duvarıyla çevrilidir ve etrafa hâkim bir manzaraya sahip dağlık veya yüksek yerler tercih edilmiştir.

Kisleçukuru Manastırı da dağlık bir bölge içinde yer alması, ovaya hâkim bir konumda bulunması ve en önemlisi, su kaynağı yanında yer alan bir yerleşim olmasıyla, Selçukluların av geleneğine uygun özellikleri içinde barındırmaktaydı. Sonuç olarak, bulunan çini parçalarından da yola çıkarak söyleyebileceğimiz şey, bu kompleksin Selçuklular zamanında ikinci defa kullanılmış olduğu veya Selçuklular döneminde manastır olarak işlevine devam ettiğidir. Selçuklular döneminde Kapadokya'da işlevine devam eden Bizans kiliselerinin olduğunu duvar resimlerinden biliyoruz.

Manastıra su, kuzeydeki yamaçtan sağlanıyordu. Manastırın karşısındaki tepe üzerinde künk parçalarına rastladık. Su, kapalı suyoluyla su kemerine geliyor ve su kemeriyle de manastıra ulaşıyordu. Yüksek yerden gelen tazyikli su, su kulesinde basıncı dengelendikten sonra hemen yanında yer alan su haznesine gelerek buradan da manastırın diğer yapılarına dağılıyordu.

Son yapılardan biri de mezar şapelidir. Mezar şapeli manastır sınırları dışında, fakat yakın konumlanmış vaziyette yer alır. "L" şeklinde olan yapının kuzeydoğuya uzanan kısmı uzunlamasına dikdörtgen planlı apsisli bir şapel niteliğindedir; güneydoğuya uzanan kolunda ise yine uzunlamasına bir mezar odası görülür. Bu mezar odasında karşılıklı olarak üçer mezar nişi kullanılmış. Güneydoğuya uzanan mezar odasında, zemin seviyesinin altında beşik tonozlu bir mekânla karşılaşırız. Biz bu mekânın, keşişlerin kemiklerinin saklandığı kripta bölümü olabileceği kanısındayız. Arkosolium nişlerinde baş keşişlere ait

mezarların olabileceğini, şapel nitelikte kilise görevi gören kuzeydoğuya uzanan bölümde ise cenaze ve anma ritüellerinin yapıldığını düşünmekteyiz.

Kilisenin, dolayısıyla manastırın 11. yüzyıl sonu ile 12. yüzyılın başında inşa edilmiş olabileceğini belirtmiştim. Bu döneme işaret eden mimari bulgular, kilisenin doğu cephesi ve en önemlisi de cephede kullanılan kademeli nişlerdir. Çevre tarihinin de bu mimari özellikleri destekler nitelikte olduğunu görmekteyiz. Özellikle II. İoannes Komnenos döneminde, yani 12. yüzyıl başlarında, kentin çevresi güvence altına alınmış ve güçlü kaleler inşa edilmiştir. Dağlık bir alanda kurulmuş olan Kisleçukuru Manastırının, Antalya hinterlandının güvenli olduğu bir dönemde yapılmış olduğunu düşünmekteyiz. Bu nedenle de 1120 yılından sonra inşa edilmiş olabileceği kanısındayız.